

साहित्याचे प्रयोजन

प्रा. राजेंद्र जोरवर
(मराठी विभाग)

सहकारमहर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात कला ,विज्ञान व
वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर

द्वितीय वर्ष कला, मराठी - प्रथम सत्र

- साहित्याचे स्वरूप - साहित्याचे प्रयोजन, परस्पर संबंध व भेद

साहित्याचे स्वरूप - साहित्याचे प्रयोजन, परस्पर संबंध व भेद

प्रस्तावना :

- १२ व्या - १३ व्या शतकाच्या सुमारास ' मराठी साहित्य ' स्वतंत्रपणे उदयास आले .
- आधुनिक कालखंडाचा विचार करता मराठी वाङ्मयाचे तीन प्रकार पडतात . १) शालेय पाठ्यपुस्तके २) वृत्तपत्र , मासिक , निबंध ३) भाषांतरित नाटके , कविता
- मराठी वाङ्मयात जी साहित्य निर्मिती होत असते त्या साहित्यनिर्मिती मागे विविध उद्देश किंवा हेतू म्हणजेच प्रयोजने असतात .
- ' साहित्य प्रयोजन ' हाच मराठी साहित्य निर्मितीचा खरा विचारकेंद्र मानला जातो .
- या प्रयोजनाबाबत दोन गट निदर्शनास येतात . एक म्हणजे उद्बोधनवादी व दूसरा म्हणजे रंजनवादी गट होय .
- साहित्याचे उद्बोधनवादी प्रयोजन हे वाचकाची वैचारिक शक्ती जागृत व्हावी यासाठी असते .
- रंजनवादी प्रयोजन हे वाचकाचे मनोरंजन व्हावे त्यास आनंदप्राप्ती व्हावी यासाठी असते .
- साहित्यकृतीचे प्रयोजन हे तिच्या स्वरूपावर निर्धारित केले जाते .
- त्यामुळे साहित्याचे प्रयोजन व साहित्याचे स्वरूप हे परस्परसंबंधित असतात .

साहित्याचे स्वरूप व प्रयोजन यांच्यातील परस्परसंबंध

- एखाद्या वस्तूचा स्वरूपाच्या प्रयोजनाशी निकटचा संबंध असतो
- साहित्यकृतीची प्रकृती किंवा स्वरूप लक्षात घेऊन आणि त्या अनुरोधाने प्रयोजनाची निश्चिती करून या मार्गाचा अवलंब केला गेलेला दिसतो .
- म्हणूनच ' काव्याची ' प्रयोजने अनेक आहेत .
- ललितसाहित्य हे साधन नाही ती एक अनन्यपरतंत्र , स्वयंभू , संपूर्ण आणि चैतन्यपूर्ण सृष्टी आहे .
- साहित्याचे स्वरूप व प्रयोजन यांच्यातील परस्परसंबंध :
 - १) साहित्याची उपांगे
 - २) सुंदरता आणि उपयुक्तता
 - ३) जीवनानुभूती आणि आनंद

• १) साहित्याची उपांगे :

- वेलेक् आणि वॉरेन या समीक्षकांनी आपल्या ' साहित्य सिद्धांत ' या ग्रंथात असे म्हटले आहे की ,
- “ काव्याची प्रकृतीच त्याचा उपयोग ठरवीत असते . कोणत्याही कलावस्तूची जडणघडण तिच्या प्रयोजन कार्यानुसारच केली जात असते आणि कालमान , साधनांची उपलब्धता व अभिरूचीच्या दृष्टीने इष्ट अशा अपेक्षा यानुसार त्या वस्तूला साहाय्यभूत होणाऱ्या उपांगांची जोड दिली जात असते .
- एखाद्या साहित्यकृतीत , साहित्याच्या प्रयोजनाच्या दृष्टीने अनावश्यक पण एकंदरीत मनोवेधक व अन्य कारणास्तव समर्थनीय असा बराच भाग असू शकतो . '

• २) सुंदरता आणि उपयुक्तता :

- साहित्याची सुंदरता आणि उपयुक्तता ही एकत्र आजमावणे मोठे कठिण कार्य असते .
- जे साहित्य वाचताना , त्याचा आस्वाद घेताना कंटाळा येत नाही ते साहित्य म्हणजे सुंदर साहित्य होय .
- जे साहित्य वाचताना , आस्वाद घेताना वेळेचा अपव्यय होत नाही ते साहित्य म्हणजे उपयुक्त साहित्य होय .
- आनंद आणि उपयुक्तता ही दोन्ही प्रयोजने जेव्हा एकाच वेळी एखाद्या साहित्य कृतीत उतरतात तेव्हा त्या साहित्यकृतीचे स्वरूप हे सौंदर्यात्मक होते .

• ३) जीवनानुभूती आणि आनंद :

- प्रयोजनाच्या संदर्भात काव्य स्वरूपाची निश्चिती करणाऱ्या सुंदर , उपयुक्त , जीवनानुभूती आणि आनंद या संज्ञा शेवटी व्यापक अर्थाने दोन मूल्य गटात मोडताना दिसतात .
- सुंदर आणि आनंद या संज्ञा सौंदर्यमूल्य किंवा कलामूल्य यांचीच सूचना देतात तर जीवनानुभूती आणि उपयुक्तता या संज्ञा जीवनमूल्यांची सूचना देतात .
- या सर्वांची समाप्ती एक उच्चतर आनंदात अपेक्षित असते असे त्यांचे म्हणणे आहे .
- जीवनानुभवांची सूक्ष्मता , खोली व व्यापकता , त्यांची हाताळणी , सूचकता , अनेकार्थता , सौंदर्याचे भान असणारी कलात्मकता इत्यादी विशेषांनी सिद्ध होणाऱ्या कलाकृतींच्या स्वरूपांचा विचार करून आपण त्यांची प्रयोजने निश्चित करत असतो .
- यावरूनच घटकाभर करमणूकीकरिता , वास्तवाचा विसर पडण्याकरिता , वासना चेतविण्याकरिता , विशिष्ट मतप्रचाराकरिता किंवा उच्चतर कलात्मक आनंदाकरिता अशी साहित्याची अनेक प्रयोजने कल्पिली जातात आणि अशा प्रयोजनांच्या आधारेच त्यांचे वर्गीकरण केले जाते .

साहित्याचे प्रयोजन आणि परिणाम यातील भेद व साम्य

प्रस्तावना

- साहित्याचे प्रयोजन व परिणाम हे दोन्ही घटक भिन्न आहेत .
- कारण साहित्यकृती निर्माण करताना साहित्यिक नेहमी त्यामागील प्रयोजन लक्षात घेत असतो .
- त्यावेळी म्हणजेच साहित्यनिर्मितीच्या वेळी त्यास त्या साहित्यकृतीतून घडून येणाऱ्या परिणामांची जाणीव नसते .

साहित्याचे प्रयोजन आणि परिणाम यातील भेद मुद्यांच्या आधारे

१) अपरिहार्य स्थिती

- एखाद्या साहित्यकृतीत अनावश्यक चित्रणे आली तर त्याबद्दलची तक्रार समर्थनीय ठरू शकेल पण कथाविश्वाची अपरिहार्य गरज म्हणून असे चित्रण आले तर त्याबद्दल फारशी हरकत रहावयाला नको .
- साहित्यकृतीबद्दलचा लेखकाचा संकल्पित व्यूह या संदर्भात प्रमाण किंवा महत्वाचा मानायला हवा
- अलेक्झांडर कुप्रीन या रशियन लेखकाची यामा ' ही कादंबरी उदाहरण म्हणून घेता येईल . त्यात नायिका यामा ही एक वेश्या आहे .
- अपरिहार्यपणे या कादंबरीत अवैध संबंधाची चित्रणे येतात त्याबद्दल खरी तक्रार करायला वाचकाला किंवा समीक्षकाला जागा राहत नाही .
- कारण , ज्यात सर्वार्थाने सुरक्षित असणाऱ्या जगाला फक्त अनीतीचेच दर्शन घडणार पण वस्तुनिष्ठ दृष्टीने पाहिले तर अनीती हीच या विश्वाची शास्ती नीती आहे हे लक्षात येऊ शकते .
- तिचे दर्शन न घडविणे हाच इथे अप्रामाणिकपणा झाला आहे . त्यामुळे लेखकाने साहित्याचे फक्त प्रयोजनच लक्षात घ्यावयास हवे . कारण योग्य प्रयोजनामुळे वस्तुनिष्ठ लेखन होवू शकते . त्यामुळे प्रयोजन व परिणाम हे वेगळे ठरतात .

२) साहित्याचे प्रयोजन आणि परिणाम समानार्थक

- विशिष्ट परिणामांची अपेक्षा ठेवून लिहिले जाणारे साहित्य असत नाही असे नाही . तिथे परिणाम व प्रयोजन समानार्थक बनलेले असतातही पण अशा साहित्याला प्रचारी साहित्यच म्हटले जाते .
- त्यात एखादे तत्त्व , भूमिका यांचा प्रसार व्हावा अशी अपेक्षा असते . साहित्य हे इथे साधनच बनविलेले असते .
- स्लनच्या काळातील बहुतेक रशियन साहित्य हे असेच आहे .
- साम्यवादाचा प्रसार करण्यासाठीच त्याची निर्मिती साधली गेली आहे त्यामुळे प्रचारकी भाटगिरीचा निर्जीवपणाही त्यात उतरला आहे .

३) साध्य व साधन

- आपल्याकडील हरिभाऊ आपटे यांच्या सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबऱ्यांनी केलेल्या परिणामामुळे अनुक्रमे सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रीय स्मृतिसंचलन या दोन गोष्टींना मोठीच मदत झाली असे सांगण्यात येते आणि तसे झालेले दिसतेही पण असे परिणाम घडविण्यासाठी हरिभाऊंनी लेखन केले असे म्हणणे गैर ठरेल .
- त्यांनी कादंबऱ्या लिहिल्या . त्या कादंबऱ्या लिहायच्या म्हणून कादंबरीलेखन हेच त्यांचे साध्य होते , साधन नव्हे .
- सामाजिक किंवा राजकीय प्रबोधन घडविणे हे त्यांच्या लेखनाचे प्रयोजन नव्हते . वाचकांचे तसे प्रबोधन झाले हा त्यांच्या लेखनाचा एक आनुषंगिक परिणाम झाला इतकेच .
- गो . ब . देवल यांचे ' शारदा ' नाटक , केशवसुतांच्या सामाजिक कविता किंवा श्री . कृ . कोल्हटकर यांचा ' सुदाम्याचे पोहे ' हा विनोदी लेखसंग्रह या साहित्याबद्दल म्हणता येईल .
- रूढिग्रस्त समाजाचे दोष दाखविणे आणि नव्या कालोचित सुधारणांच्या स्वीकाराची प्रेरणा देणे हे कार्य अशा साहित्याकरवी घडलेले आहे हे खरे , पण ते कार्य करण्यासाठीचे हे साहित्य निर्माण झालेले नाही हेही तितकेच खरे !

४) भिन्नता आणि तीव्रता

- प्रयोजनात विशिष्ट हेतूची कल्पना समाविष्ट झालेली असल्याने एक ठाम असा निश्चितपणा साहित्यकृतींच्या स्वरूपात साहित्यकृतींच्या रूपात संभवतो .
- परिणामाबाबत असा निश्चितपणा सांगता येत नाही . परिणाम म्हणजे साहित्यकृती करीत असलेले संस्करण असते . ज्या (वानकरूपी) व्यक्तिमत्त्वावर असे संस्कार होत जातात त्या व्यक्तिमत्त्वाची पूर्वतयारी , क्षमता , अभिरूचीची पातळी इत्यादी गोष्टींवर या संस्काराचे स्वरूप बरेच अवलंबून असते
- एखाद्या साहित्यकृतीचा वेगवेगळ्या वाचकावर वेगवेगळा परिणाम होतो . त्यात भिन्नत्व तसेच तीव्रतेचा फरक जाणवतो तो यामुळेच
- एकच एक परिणाम असा प्रकार असता तर ना.सी. फडके यांच्या कादंबऱ्या वाचणारे सारेच प्रणयप्रवीण झाले असते किंवा सावरकरांची कविता वाचणारे सर्वच वाचक क्रांतिकारक देशभक्त बनले असते . तसेच आधुनिक रशियन साहित्य वाचणारे सर्व साम्यवादी झाले असते .
- सारांश : वरीलप्रमाणे साहित्याचे प्रयोजन व परिणाम यातील भेद स्पष्ट करता येतो . साहित्यकृतीतून व्यक्त झालेले अनुभव , भावना , सामाजिक स्थिती यांचा परिणाम वाचकावर घडून येत असतो . मात्र साहित्यात व्यक्त होणाऱ्या भावनेच्या तीव्रतेवर व भिन्नतेवर परिणाम अवलंबून असतो .

संदर्भ व साधन ग्रंथ

- प्रा. अरविंद वामन कुलकर्णी 'साहित्यविचार' प्रतिमा प्रकाशन, पुणे. प्रथम आवृत्ती १९९२
- संपा. डॉ.पुंडे व रुहेल तावरे 'साहित्यविचार' स्नेहवर्धन प्रकाशन पुणे तृतीय आवृत्ती २००१

